

Aspecte sociologice ale fenomenului religios contemporan*

Ana Bălașa

Academia „Ștefan Gheorghiu”

În pofida stabilității sale istorice mult mai pronunțate în raport cu alte fenomene sociale, religia, sub aspectele sale doctrinare, instituționale și psihosociale, a suportat, întotdeauna, influențe și schimbări determinate de evoluția societății omenești. Pentru a putea fi înțeleasă, istoria religiei trebuie raportată în permanență la istoria profană a omenirii, economică în primul rând, dar și social-politică și culturală. Doar la nivelul mentalității comune istoria religiilor apare ca o simplă alternanță de perioade extrem de lungi de perfectă „acalmie”, când, aparent, nu se întâmplă nimic, cu momente scurte de tulburări și răsturnări în geografia religioasă a unor zone mai întinse sau mai restrinse ale lumii. Se poate afirma însă că această imagine privind raportul dintre evoluție și stabilitate în domeniul religiei începe să dispară chiar și din cîmpul de judecată al mentalității comune. Nu numai cercetătorii de astăzi ai fenomenului religios, ci și simplii observatori constată tot mai des că marile răsturnări și transformări ale societății contemporane se extind și asupra a ceea ce părea, pînă mai ieri, neschimbat, cu tradiții milenare de nezdruccinat. Tocmai de aceea raportul dintre religie ca obiect de credință și religie ca obiect de cercetare prezintă, astăzi, tot mai mult, o configurație cu totul deosebită față de orice altă epocă din istoria omenirii.

Interesul teoretic pentru raportul deosebit de complex dintre religie, evoluția și transformările ei structurale pe de o parte și dezvoltarea socială, în sensurile ei cele mai complexe, pe de altă parte, îl întâlnim, cu intensități și în maniere ideologice distincte în cadrul tuturor disciplinelor științifice consacrate studiului religiei. Deosebit de semnificativ ni se pare, însă, faptul că în ultimele decenii, mai ales odată cu dezvoltarea sociologiei și psihologiei religiei și a metodelor și tehnicilor lor de cercetare, religia a devenit obiect al investigațiilor empirice, aplicative, ceea ce a lărgit și amplificat abordarea fenomenului religios în relațiile sale cu celelalte fenomene sociale.

Interesul real și din ce în ce mai crescut pentru studierea fenomenului religios, atît la nivelul reflecției teoretice, cît și al cercetării concrete este justificat, credem, mai ales de faptul că transformările profunde care au loc în toate domeniile de viață ale lumii contemporane — economic, tehnico-științific, social-politic, spiritual etc. — influențează mai mult ca oricînd dinamica fenomenului religios în general, iar conștiința și practica religioasă în special. Sînt tot mai multe publicațiile, pe plan mondial, în care oamenii de specialitate, laici sau religioși, subliniază că au loc importante mutații atît în formele exterioare ale religiozității, cît și în înțelesurile sale profunde, interioare, atît în atitudinile individuale, cît și în cele colective. Numeroase anchete naționale și internaționale, inițiate de organisme de cercetare și sondare a opiniei publice, evidențiază schimbările cantitative și calitative ce au loc în viața religioasă, înțelegând ca „adeziune a spiritului, supunere a comportării și omagiu public către o ființă divină” (Gabriel Le Bras, *Influența mediului asupra vieții religioase, în Sociologia franceză contemporană*, București, Edit. politică, 1971, p. 790).

Din anchetele Gallup, efectuate pe eșantioane naționale, în 1947, 1968 și 1975, într-o serie de țări occidentale, rezultă un declin al adeziunii comportamentale, atît interioare, cît și exterioare, a publicului la credința în principalele dogme religioase. Anumite elemente ale dogmaticii creștine devin incredibile pentru un număr din ce în ce mai mare de oameni. Dacă

* Însemnări pe marginea revistei „Problèmes Politiques et Sociaux” nr. 345 din 1978, subintitulat „L'Évolution des attitudes religieuses en Occident”.

credința în existența lui Dumnezeu sau a unui spirit universal, specifică nu numai religiei creștine, se menține încă, formal, la cote ridicate — deși și ea este în scădere în majoritatea țărilor în care s-au realizat investigații —, credința în lumea de dincolo, în viața de după moarte, în infern și în diavol sînt marcate de un declin tot mai accentuat. În 1968 declarau credința în existența „lumii de dincolo” între 39% și 60% din populația investigată. În 1947, proporția celor care-și exprimau credința în viața de după moarte era, în medie, în cele 11 țări investigate, 64%, iar în 1975 — 46%. Numai în trei țări, în 1975, proporția celor care afirmă această credință era de peste 50% (Canada, S.U.A., India). În cazul tuturor țărilor în care se pot compara datele obținute, în cei trei ani de referință, se constată o scădere semnificativă a celor care afirmă credința în viața de după moarte. Comparînd continentele între ele, se observă că această credință religioasă întrunește adeziunea cea mai slabă în Europa Occidentală (44%) și cea mai puternică în Africa (69%). În majoritatea celor 11 țări investigate în 1968, credința în infern întrunește o adeziune slabă: 17% în Suedia, 22% în Franța, 23% în Marea Britanie, 25% în Elveția și Republica Federală Germania etc. Cea mai mare adeziune o întrunesc S.U.A. — 65% și Grecia 62%. În ceea ce privește credința în diavol, proporțiile sînt sensibil apropiate de cele privind credința în infern, din nou S.U.A. și Grecia întruind cele mai multe adeziuni (60% și respectiv 61%). În toate țările în care se pot face comparații (cele care au fost cuprinse în anchetă în toți cei trei ani) se remarcă diferențe mari între proporțiile celor care cred în Dumnezeu și ale celor care cred în celelalte dogme. Interesant este faptul că, în toate țările investigate, numărul celor care acordă o mare importanță credințelor lor religioase este semnificativ mai mic (12% Japonia, 17% Republica Federală Germania și Scandinavia, 22% Franța, 23% Marea Britanie) decît al celor ce-și afirmă aceste credințe. Cu alte cuvinte, nu toți cei care cred în Dumnezeu cred și în celelalte dogme religioase și nu toți cei care cred în dogmele religioase atribuie acestora o importanță foarte mare. Dealtfel, dezinteresul tot mai accentuat al credincioșilor pentru latura dogmatică a religiilor este confirmat și de alte cercetări. În „The Gallup Opinion Index” (1977—1978) se menționează, de pildă, că religioșii americani, deși se declară cu emfază credincioși activi, sînt deseori de o „ignoranță șocantă” în ceea ce privește cunoașterea atît a anumitor doctrine religioase fundamentale, ca și a istoriei propriilor lor biserici. Iar concluzia ce urmează este la fel de relevantă: „dacă majoritatea americanilor își afirmă credința în Dumnezeu, există indicii pentru a presupune că mulți dintre ei consacră relativ puțin timp reflecției asupra existenței lui Dumnezeu” (p. 13). Cunoașterea Bibliei de către credincioșii americani este, de asemenea, foarte limitată.

În ceea ce-i privește pe credincioșii francezi, se consemnează că doar 40% dintre ei cred în divinitatea lui Hristos.

Se pare că raportul dintre credincioși și dogmatică, adică tezele doctrinare de bază, reprezintă tocmai veritabilul „călcîi” al lui Achile al religiilor contemporane, loc în care se prefigurează viitoarele avataruri ale crizei religiei și religiozității. În acest sens, sociologul polonez S. Opara, referindu-se la rezultatele unor cercetări empirice, remarcă faptul că majoritatea credincioșilor nu numai că nu cunosc principalele teze doctrinare (60% din credincioșii americani au declarat, de exemplu, în 1950, că nu cunosc din ce se compune Sfînta Treime), dar nici nu cred tot ceea ce știu și adesea dau o apreciere selectivă diferitelor dogme religioase (*Parametrii religiozității individuale*, în „Vaprosf naucinogo ateizma”, Ed. Mîsli, 1975, Moscova).

Discursul asupra lui Dumnezeu și condițiile istorice ale credinței sînt profund schimbate, mai ales în Europa, credința riscînd să devină aici doar o chestiune personală, fără recunoaștere socială și eficacitate publică (*Les chrétiens et le devenir de la politique dans les sociétés européennes*, în „La nouvelle revue theologique”, iulie-august 1978). Or, mai ales Europa a fost aceea care, în ce privește creștinismul, a jucat un rol misionarist important, de-a lungul istoriei, așa încît, sînt justificate amărăciunile unor teologi contemporani. Unul dintre aceștia remarcă de exemplu: „Creștinismul european trece prin grele încercări de expansiune misionaristă, deoarece, în țările europene, el a fost expulzat din viața politică și socială, caută să impună practici contradictorii unele altora și nu mai reușește să dea sens existenței. Supus unui relativism critic morbid, el riscă de a nu mai fi altceva decît un anume reflex al culturii occidentale... Ori, cum s-ar mai putea răspîndi în afară ceea ce acasă a devenit o marfă suspectă?” (p. 41).

Practica religioasă, expresie exterioară a religiozității, constituie, se pare, domeniul cel mai supus discuțiilor publice, începînd cu preocupările omului de rînd și terminînd cu cercetările oamenilor de știință specializați în acest domeniu. Faptul este, dealtfel, pe deplin explicabil, căci, după cum se remarcă în studiul introductiv al revistei, „ceea ce uimește poate cel mai mult este declinul relativ al anumitor practici religioase tradiționale. Toată lumea poate constata că bisericile sînt mult mai puțin frecventate, că botezurile, căsătoriile și funeraliile religioase sînt mai puțin numeroase. Se pare că declinul practicii religioase se alătură tocmai unui declin în adeziunea față de credință. Pentru un număr din ce în ce mai mare dintre contemporanii noștri,

anumite elemente ale credinței creștine devin incredibile” (p. 3). Mai multe din documentele științifice înscrise în paginile revistei urmăresc tocmai analiza acestor „perturbări” contemporane, în regularitatea tradițională a funcționării practicilor religioase în numeroase țări occidentale.

Canonul și sociologul Fernand Boulard publica în 1947 prima hartă a practicii religioase în Franța, stabilind — pe baza mai multor criterii concomitente — trei tipuri de regiuni: A, B, C. În regiunile de tip A, 45—100 % dintre adulți participau la ceremoniile religioase cele mai importante, impuse de biserică: slujba duminicală, spovedania, împărtășania de Paști. În regiunile de tip B, 0—44 % din populație declara că participă la slujba duminicală, se împărtășește de Paști și se adresează preotului în caz de botez, căsătorie, deces. În regiunile de tip C, 20 % dintre copii nu au nici un contact cu biserica, nu au fost catehizați, nu au luat împărtășania solemnă etc. Regiunile cele mai credincioase s-au dovedit a fi și cele mai înalate din punct de vedere social-economic.

Desigur, rezultatele sintetizate de Boulard sînt astăzi mult depășite, atît sub raportul concluziilor teoretice, cît și al creșterii indicatorilor de religiozitate studiați de către sociologii francezi. Astfel, o anchetă Gallup, din 1968 stabilește că doar o pătrime din populația Franței (eșantionul a fost național) frecventează săptămînal biserica. Pe de altă parte, sociologul F.A. Isambert face distincție între catolicismul „de apartenență” și un catolicism autentic, „medular”. Catolicismul de apartenență caracterizat de indicatori obiectivi (raportul botezuri — nașteri, numărul căsătoriilor și al funeraliilor religioase) și de indicatori subiectivi (intenția de a-și boteza copiii, dorința de a fi înmormîntat religios etc.) rămîne încă majoritar, dar se înregistrează o tendință descendentă la ambele tipuri de indicatori. Astfel, numărul de botezuri, raportat la numărul de nașteri, este de 91,7 % în 1958 și de 82,7 % în 1968, căsătoriile religioase reprezentînd, în 1968, 77,5 % și 73,5 % în 1971. Conform unui alt sondaj, dacă în 1961, 9 francezi din 10 se declarau formal catolici, numărul acestora se reduce la 8 în 1967, iar în 1976, la 7. Dar, așa cum remarcă autorul, botezul nu poate fi socotit un indicator relevant pentru evoluția catolicismului, căci el caracterizează de fapt comportamentul părinților și nu al celor botezați. Se știe, de exemplu, că există botezați catolici care nu și-au manifestat niciodată apartenența religioasă, nu s-au căsătorit la biserică și nu doresc să fie înmormîntați religios.

Cît privește datele referitoare la indicatorii catolicismului de esență, „medular”, ele îndreptătesc caracterizarea acestuia ca fiind minoritar și impresia de marginalitate resimțită de cei ce se consideră constituenți ai acestei „mici turme”. Dar iată valorile indicatorilor prin care a fost măsurat acest tip de catolicism: slujbele săptămînale sînt frecventate de 21 % din populația Franței în 1967, 19 % în 1970; 17 % în 1972; 13,5 % în 1975; 6 % în cadrul populației în vîrstă de 18—24 ani în 1975. Spovedania anuală este practică de 28 % dintre catolici (1975), împărtășania anuală de 35 % (1975).

În concluzie pe marginea comentariilor lui Isambert, deosebit de importantă rămîne, credem, ideea sa după care judecarea tendințelor de evoluție a religiozității catolice în Franța trebuie să distingă între religiozitatea formală și cea de esență. Cît privește tendințele evidente de „marginalizare” ale acestei religiozități (adică de transformare a „majorității” în „minoritate” în ce privește numărul de credincioși catolici raportați la ansamblul societății), Isambert remarcă, de asemenea, în mod justificat că interioritatea acestei noțiuni, ce exprimă adevărul în toată profunzimea sa, nu poate fi complet redusă la aspectul statistic al evoluției fenomenului religios. De aceea, cercetările sociologice trebuie coroborate cu concluziile similare cel puțin și ale psihologiei și filozofiei religiei.

Ancheta Gallup din 1968, la care ne-am mai referit, constată că doar 9 % din populația Suediei merge la biserică într-o săptămînă obișnuită (95 % din populația Suediei aparține nominal de biserică luterană). Reproducem, în această direcție și cîteva „cifre statistice oficiale” la nivelul anului 1977: mai puțin de 5 % din suedezi frecventează slujba duminicală, 83 % din copii sînt botezați, 75 % din copii de 12—15 ani primesc confirmarea și fac prima împărtășanie, 65 % se căsătoresc la biserică.

Articolele și fragmentele de studii reproduse de revista la care ne referim relevă faptul că, din punct de vedere al practicii religioase, oarecum o notă aparte caracterizează situația din S.U.A. Dealtfel, nu este ceva neașteptat, căci, se continuă stări de lucruri devenite tradiționale în cercetarea sociologică a religiozității în această țară, în care, datorită structurii etnice a populației sale, putem întîlni reprezentate instituțional majoritatea principalelor religii ale lumii. *Încotro se îndreaptă religia și religiozitatea în S.U.A.?* este întrebarea obsedantă pe care o întîlnim în majoritatea studiilor americane de sociologie a religiei și în care răspunsurile oscilează de la o extremă la alta: de o parte, optimismul de nuanță evident apologetică iar, pe de cealaltă parte, previziuni dintre cele mai pesimiste. Faptul deosebit de important, prezent și în paginile la care ne referim, vizează atenția din ce în ce mai mare care se acordă și în sociologia americană distinc-

ției ce trebuie făcută, cu nuanțările cele mai fine posibil din punct de vedere teoretic, între semnificațiile faptului statistic brut și substratul de semnificații esențiale, ce vizează, „mutațiile” autentice în structura conștiinței religioase a americanilor. Tot atât de important este și faptul că triumfalismul în aprecierea religiozității americane s-a oprit mult chiar în unele lucrări aparținând teologilor. Astfel, cu câțiva ani în urmă, sociologul și preotul iezuit american Andrew Greeley publica lucrarea *The New Agenda* (Ordinea nouă) în care constata că însăși problema în discuție devine din ce în ce mai confuză. În fața semnelor de declin ale frecventării bisericii și ale respectului față de autoritatea religiei, Greeley consideră că ar trebui reactivate simbolurile creștine istorice, menite să trezească și să întrețină contextul psihologic religios al vieții umane. „Întrebarea este, spune tot Greeley, dacă vom fi capabili să le interpretăm. Dacă nu vom reuși, noi vom fi blestemați să ne trăim viața în haos și confuzie morală și religioasă” (p. 302).

Dinamica exterioară a religiozității americane nu trebuie suprapusă și identificată total cu semnificațiile interioare ale acesteia, dar între aceste două laturi există totuși confluente multiple, a căror neglijare ar dăuna cercetării fenomenului religios american. Iată de exemplu, o apreciere interesantă, făcută în paginile acestei reviste, pe marginea religiozității tineretului american, pornindu-se tot de la unele sondaje Gallup. Deși din comentarii nu lipsește parcă o nostalgie religioasă și o tendențiozitate spiritualistă, totuși se menționează: „Este vizibil că în viața multora dintre acești tineri, bisericile fie că lipsesc, fie că nu ocupă un loc central. Doar un sfert dinre ei își exprimă încrederea deplină în religia organizată. O treime dintre adolescenți se declară « foarte religioși » dar nu asistă deloc la slujbele bisericești. În plus, sînt foarte mari proporțiile de tineri catolici, protestanți și iudaici care consideră că poți fi credincios și fără să frecventezi biserica sau Sinagoga” (p. 13). Făcîndu-se apoi referiri la cauzele expuse de tinerii americani referitoare la îndepărtarea lor de instituțiile religioase, acestea ar putea fi grupate astfel: 1. bisericile nu fac sau nu pot face efortul de a se apropia de oameni; 2. credincioșii practicanți trezesc reacții negative în rândurile acestor tineri; 3. bisericile nu se pot adresa tinerilor la un nivel spiritual profund; 4. în sinul bisericilor ei nu întâlnesc afecțiunea intimă de care au nevoie; 5. clerul suscită adesea în rândurile lor reacții negative; pentru o treime din acești tineri, de exemplu, cinstea și valoarea morală a clericilor ar trebui apreciate ca fiind doar „medii”, „slabe” sau „foarte slabe”.

Aprelînd în ansamblu paginile consacrate cercetării sociologice a religiei de către revista franceză „Problèmes politiques et sociaux” (nr. 345) trebuie menționat și faptul că unele dintre ele se mențin în limitele impuse de natura oricărui sondaj. Cele mai multe articole își propun doar o „sociografie” a fenomenului religios, doar „imagini” ale acestuia și nu explicații cauzale. Bogăția de informații și obiectivitatea multora dintre ele fac însă ca aceste pagini să depășească sfera de interes a specialiștilor. În general, însă, utilitatea unor asemenea informații este și științifică și educativă; ele permit oamenilor de pretutindeni să conștientizeze locul pe care îl ocupă tradițiile și simbolurile religioase în orientarea comportamentelor oamenilor de azi și mai ales amplul proces de secularizare a lumii contemporane.